

prof. zw. dr hab. Marek M. Dziekan

Uniwersytet Łódzki

Uniwersytet Warszawski

e-mail: marek.dziekan@uni.lodz.pl

<https://orcid.org/0000-0003-0291-2997>

Emocje w Koranie: meandry strachu w surze VIII *Łupy* (*Al-Anfāl*)

EMOTIONS IN THE QURAN: THE MEANDERS OF FEAR IN SURA VIII *SPOILS OF WAR*
(*AL-ANFĀL*)

Summary

Sura VIII, “Spoils of War” (*Al-Anfāl*), is traditionally believed to have been revealed in connection with the Muslims’ victory in the first battle fought by the Medinans against the Prophet Muḥammad’s enemies from Mecca (Badr, 634 CE). Consequently, it is among those chapters of the Qurān that extensively address warfare, which invariably evokes both positive and negative emotions in the warring factions. Within this sura, the concept of fear manifests through four root verbs conveying this meaning: (1) *w-q-y / t-q-y*, (2) *w-ġ-l*, (3) *f-z-ʿ*, (4) *h-w-f*, and (5) *r-h-b*. This study focuses on cases 1 and 5, as these meanings are associated with broader religious and political contexts. The analysis will be transdisciplinary, employing traditional Qurānic hermeneutics, elements of translation studies, and political science, an approach successfully utilized in my previous research.

Keywords: Qurān; Sura VIII “Spoils of War”; Islam; fear of God; politics of fear; terrorism

Streszczenie

VIII sura Koranu *Łupy* (*Al-Anfāl*) została według tradycji objawiona w związku ze zwycięską dla muzułmanów pierwszą bitwą medyńczyków z wrogami proroka Muḥammada z Mekki (Badr, 634). W konsekwencji należy ona do tych rozdziałów Koranu, które w szerokim stopniu odnoszą się do walki, zawsze wpływającej na zarówno pozytywne, jak i negatywne emocje walczących stron. W surze określenie strachu przejawia się w czterech rdzeniach zawierających te znaczenia: (1) *w-q-y / t-q-y*, (2) *w-ġ-l*, (3) *f-z-ʿ*, (3) *h-w-f*, oraz (4) *r-h-b*. Analizie poddane zostaną przypadki 1 i 4, ponieważ te znaczenia związane są z szerokimi kontekstami religijnymi i politycznymi. Analiza będzie miała charakter transdyscyplinarny z zastosowaniem tradycyjnej hermeneutyki tekstu koranicznego, a także elementów translatoologii i nauk o polityce, co zostało z powodzeniem wykorzystane w moich wcześniejszych badaniach.

Słowa kluczowe: Koran; sura VIII „Łupy”; islam; strach przed Bogiem; polityka strachu; terroryzm

Wprowadzenie

Bardzo często się pisze i mówi, że arabszczyzna jest językiem niezwykle bogatym w synonimy. W rzeczywistości jednak, zarówno w przypadku form imiennych, jak i werbalnych, ma się na myśli zdecydowanie wyrazy bliskoznaczne, nigdy bowiem nie chodzi o terminy oznaczające dokładnie to samo – byłoby to zresztą bezcelowe z punktu widzenia ekonomii języka. Owa wszechstronność znaczeń, ich szczegółowość trudna do oddania w innych językach wskazują na odmienny system kulturowy oraz na problemy, jakie z przekładem tych słów mają inne języki i kultury. Zasada ta dotyczy oczywiście także i określeń emocji czy też słów o charakterze emotywnym w języku arabskim. Różnorodności te doskonale oddają klasyczne słowniki języka arabskiego¹.

Analiza tych wyrażzeń mogłaby nie mieć końca – biorąc pod uwagę różnorodność emocji i ich odcieni – dlatego w niniejszym studium ograniczę się do strachu w kontekście jednej tylko, VIII sury koranicznej *Al-Anfāl* (*Łupy*) i pojawiających się tam pojęć i kontekstów związanych ze strachem. Wybór tej właśnie części Koranu uzasadniony jest jej charakterem i historycznym kontekstem objawienia, o czym niżej, a także chęcią wyjaśnienia pochodzenia nazwy jednego z głównych sposobów wzbudzania strachu we współczesnym świecie: terroryzmu.

Jednak już na wstępie trzeba zauważyć, że pewnym problemem może być samo istnienie terminu „emocje” w języku arabskim². Nic nie wskazuje na to, żeby którekolwiek z pojęć uwzględnianych we współczesnych dwujęzycznych słownikach jednoznacznie odnosiło się do tego, co my rozumiemy jako „emocje”. Takiego znaczenia nie biorą zresztą pod uwagę także klasyczne słowniki arabskie. Najpopularniejszych obecnie, jak się zdaje, określeń na ‘emocje’ – *infi‘āl* i *‘āṭifa* – nie odnotowuje w tym znaczeniu także najważniejszy słownik współczesnej arabszczyzny *Al-Munğid* (dysponuję wydaniem z 2005 roku). A zatem można podejrzewać, że język arabski jako taki nie przewiduje ogólnego określenia tego typu. Obecnie stosowane terminy mają więc najprawdopodobniej charakter wtórnych, współczesnych neologizmów³.

-
- 1 Na temat słowników języka arabskiego por. np. E. Górska, *Arabskie systemy leksykograficzne w VIII-XI wieku*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1989, nr 3-4, s. 313-319; J. Danecki, *O słownikach klasycznego języka arabskiego. Uwagi na marginesie Wörterbuch der Klassischen Arabischen Sprache Manfreda Ullmanna*, „Semiosis Lexicographica”, 1 (1999), s. 13-21.
 - 2 Te i inne problemy związane z kategoryzacją emocji omawia artykuł J.A. Russella *Culture and the Categorization of Emotions*, „Psychological Bulletin”, 110 (1991), no. 3, s. 426-450, <https://doi.org/10.1037/0033-2909.110.3.426>.
 - 3 Dokładnie omawiam to zagadnienie w M.M. Dziekan, *The Categorisation of Emotions in the Classical Arabic Language. A Preliminary Lexicographical Study*, in: *Codes and Rituals of Emotions in Asian and African Cultures*, ed. N. Pawlak, Warszawa 2009, s. 63-81.

Emocje uniwersalne to – zgodnie z ustaleniami psychologii międzykulturowej – złość, wstręt, strach, radość, smutek i zdziwienie⁴.

Istnienie podstawowych, uniwersalnych emocji nie oznacza, że kultury nie mogą się różnić pod względem sposobów, w jakie wyrażają, spostrzegają czy doświadczają emocji. [...] Wydaje się jednak, że emocje uniwersalne stanowią podstawę procesu kształtowania naszego świata emocjonalnego przez kulturę⁵.

1. Sūra *Al-Anfāl*, 17 i jej konteksty

Sūra *Al-Anfāl* to ósma sura Koranu i jest 88. surą w kolejności objawienia. Nosi ona także inne nazwy: *Sūrat Badr* (Sūra bitwy pod Badrem), *sūrat al-ġihād* (Sūra dżihadu)⁶ oraz *Sūrat al-furqān* (Sura rozróżnienia)⁷. Zgodnie z tradycyjną nauką o Koranie została objawiona w związku z bitwą pod Badrem 17 marca 624 roku (17 ramađāna 2 r.h.) pomiędzy muzułmanami z Medyny a Kurajszytami z Mekki pozostającymi jeszcze przy dawnych wierzeniach politeistycznych⁸. Jest to sura medyńska, obejmująca 75 ajatów (w niektórych źródłach 76 lub 77).

Bitwa pod Badrem to jedno z najważniejszych wydarzeń wczesnego islamu. Muzułmanie pod dowództwem Muḥammada stoczyli walkę z mekkańczykami w liczbie około tysiąca. Oddział Muḥammada liczył około 300 ludzi. Pomimo tej przewagi liczebnej muzułmanie odnieśli zwycięstwo. Przekazy mówią o bezpośrednim zaangażowaniu Boga i zastępów aniołów w walkę. Było to pierwsze znaczne zwycięstwo muzułmanów, które umocniło ich morale i spowodowało, że wiele niezdecydowanych plemion przyłączyło się do nowej wspólnoty. Ludzie, którzy brali udział w tej bitwie – *badriyyūn* („badryci”), należą do muzułmańskiej elity. Można uznać, że starcie to było jednym z wydarzeń, które niedługo potem przyczyniły się do zwycięstwa islamu na Półwyspie Arabskim⁹.

4 D. Matsumoto, L. Juang, *Psychologia międzykulturowa*, tłum. A. Nowak, Gdańsk 2007, s. 284.

5 Tamże, s. 287.

6 M.M. Nāṣir, *Asmā' suwar Al-Qur'ān wa-faḍā'iluhā*, Ar-Riyād 1426 H, s. 199-200.

7 W ajacie 41. też sury bitwa pod Badrem to także *yawm al-furqān*, por. A.F.I. Ibn Kaṭīr, *Tafsīr Al-Qur'ān al-ʿAzīm*, ę. 4, Ar-Riyād 1997, s. 65-66.

8 A.H. al-Wāḥidī an-Naysābūrī *Asbāb an-nuzūl*, Ṣaydā-Bayrūt 2004, s. 131; T. Nöldeke, F. Schwally, *Geschichte des Qōrāns*, Leipzig 1909, s. 187-189.

9 M.H. Haykal, *The Life of Muḥammad*, [Burr Ridge] 1976, s. 216-241; M. Hamidullah, *The Battlefields of the Prophet Muḥammad*, New Delhi 1992, s. 22-42; W.M. Watt, *Muḥammad at Medina*, Oxford 1956, s. 10-16; A.Ġ. aṭ-Ṭabarī, *The History of al-Ṭabarī (Ṭarīkh al-rusul wa 'l-mulūk)*, vol. 7: *The Foundation of The Community*, trans., annot., W.M. Watt, M.V. McDonald, New York 1987, s. 26-85; A.Ġ. aṭ-Ṭabarī, *Ṭarīkh al-rusul wa-āl-mulūk*, ę. 2, Al-Qāhira 1961, s. 421-479.

2. Strach w surze *Al-Anfāl*

W niniejszym opracowaniu skoncentruję się na jednej z emocji uniwersalnych wskazywanych przez psychologów: strachu/lęku. Aby uświadomić czytelnikowi bogactwo leksykograficzne w odniesieniu do leksemu strach, wspomnę jedynie, że znany średniowieczny słownik *Al-Muḥaṣṣas* (Odprawa) autorstwa Abū al-Ḥasana ‘Alego Ibn Sīdy¹⁰ obejmuje około 60 zleksykalizowanych określeń strachu. Hasłami wyjściowymi, stanowiącymi także tytuł rozdziału, są terminy *ifzā‘* i *ḥawf*, które można zatem uznać za prawdopodobne pełne synonimy.

W analizowanej surze pojawia się ‘strach/lęk’ wyrażany za pomocą sześciu rdzeni: (1) *w-q-y / t-q-y* (ajaty 1, 2, 25, 29, 34, 56 i 69); (2) *w-ḡ-l* (ajat 2); (3) *r-‘-b* (ajat 12); (4) *f-z-‘* (ajat 17); (5) *ḥ-w-f* (ajaty 26 i 58); oraz (6) *r-h-b* (ajat 60). Poniżej analizie poddam dwa z wymienionych – *w-q-y / t-q-y* oraz *r-h-b*, które mają najbardziej zróżnicowane znaczenia, a jednocześnie od nich wywodzą się dwa terminy odgrywające niepoślednią rolę w dawnym i współczesnym świecie muzułmańskim i poza nim. Od rdzenia *w-q-y / t-q-y* wywodzi się termin *taqwā*, najczęściej w polskim piśmiennictwie oddawany jako „bogobojność”, zaś od rdzenia *r-h-b* słowo terroryzm (*irhāb*) w jego współczesnym znaczeniu.

3. Dwa aspekty strachu: *taqwā* i *irhāb*

3.1. *Taqwā*

Rozmaite derywaty od rdzenia *w-q-y / t-q-y*¹¹ pojawiają się w Koranie 258 razy, z tego w znaczeniu, które nas interesuje (*ittaqā* – czasownik oznaczający w zasadzie ‘odczuwać *taqwā*’) – 166 razy¹². Jak twierdzi Leonard Lewisohn, *taqwā* jest jedną z najczęściej przywoływanych koncepcji religijnych w Koranie¹³. Określenie to w wielu przypadkach nie nasuwa na pierwszy rzut oka znaczenia strachu, ponieważ w przekładach na wiele języków – zarówno w kontekście koranicznym, jak i poza nim – stosowane jest często wtórne

10 Abū al-Ḥasan ‘Alī Ibn Sīdā (zm. 1066) był andaluzyjskim, niewidomym filologiem i leksykografem. Zachowały się tylko dwa jego dzieła – słowniki *Al-Muḥaṣṣas* i *Al-Muḥkam*. Ten pierwszy stanowi rodzaj słownika synonimów i wyrazów bliskoznacznych; por. M. Talbi, *Ibn Sīdā*, in: *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition v. 1.1., Leiden 2001. A.Ḥ.‘A. Ibn Sīdā, *Al-Muḥaṣṣas*, ǧ. 3, Bayrūt 1996, s. 354-357.

11 Kwestię powiązania tych dwóch rdzeni zwięźle omawia m.in. E.W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, vol. 1, Edinburgh 1863, s. 309-310.

12 E.M. Badawi, M. Abdel Haleem, *Arabic-English Dictionary of Qur’anic Usage*, Leiden-Boston 2008, s. 1042.

13 L. Lewisohn, *Taqwā*, in: *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 12, Supplement, Leiden 2004, s. 782. Por. także S.C. Alexander, *Fear*, in: *The Encyclopedia of the Qur’ān*, vol. 2, Leiden 2002, s. 194-197.

znaczenie ‘pobożność’ choć etymologicznie¹⁴ najbliższy przekład, np. w języku polskim, to ‘bogobojność/bojaźń Boża’ – a zatem ‘strach/bojaźń/lęk przed Bogiem’¹⁵. Tylko w jednym przypadku (ajat 25) czasownik *ittaqā* zawiera element, który można nazwać „świeckim” – tu Bóg przestrzega muzułmanów przed pokuszeniem czy też buntem. Warto przy tym zauważyć, że takie świeckie znaczenie miał on także w okresie przedmuzułmańskim, zanim nastąpiła jego sakralizacja. W jednym z wierszy poety Labīda (zm. 661) pojawia się znaczenie wypełniania swoich zobowiązań wobec własnego plemienia¹⁶.

Jak wspomniałem, już bezpośrednio w surze, która jest przedmiotem analizy, czasownik odnosi się nie tylko do Boga, ale także zjawisk doczesnych, co spotykamy także w innych miejscach Świętej Księgi. Jednakże wywiedziony z rdzenia *w-q-y* / *t-q-y* rzeczownik odnoszony jest najczęściej do Boga, co przeniosło się także w znacznym stopniu na formy czasownikowe. Stało się tak zapewne w wyniku praktyki koranicznej i rozwoju teologii *taqwy*. Derywaty od tego rdzenia pojawiają się w następujących ajatach:

ajat 1: Przeto bójcie się [*ittaqū*] Boga¹⁷

ajat 25: Bójcie się [*ittaqū*] pokuszenia

ajat 29: Jeśli będziecie się obawiać [*tattaqū*] Boga

ajat 34: Bogobojni [*muttaqūna*]

ajat 56: Oni nie są bogobojni [*lā yattaqūna*]

ajat 69: I bójcie się [*ittaqū*] Boga

W sposób nieco poetycki, ale przekonujący, naturę *taqwy* opisuje XX-wieczny fundamentalistyczny teolog egipski Sayyid Qutb (1906-1966):

14 Etymologia terminu *taqwā*, por. L. Lewisohn, *Takwā*, s. 781; A.H. A. Ibn Sida, *Al-Muḥaṣṣaṣ*, s. 356, uwzględnia czasownik *ittaqā* wśród wyrazów bliskoznaczących strachu i definiuje go jako: *ḥadīra* – ‘strzec się przed czymś’ = ‘obawiać się czegoś’. Przykładowy komentarz koraniczny obejmujący wszelkie aspekty znaczeniowe i etymologiczne: A. A.A. al-Qurtubī, *Al-Ġāmi’ li-ahkām Al-Qur’ān*, g. 1, Bayrūt 2006, s. 246-251; kontekst strachu – s. 251.

15 Por. E.M. Badawi, M. Abdel Haleem, *Arabic-English Dictionary*, s. 1043: ‘mindfulness of God, awareness of God, piety’. Związłą biblioteczczą charakterystykę bojaźni Bożej, w dużym stopniu podobną do koncepcji muzułmańskiej, podają Lech Stachowiak i Kazimierz Romaniuk w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989, kol. 740-742.

16 L. Lewisohn, *Takwā*, s. 781. Por. szerzej: T. Izutsu, *God and Man in the Qur’an. Semantics of the Qur’anic Weltanschauung*, Petaling Jaya 2008, s. 259-263.

17 Jeśli nie zaznaczono inaczej, Koran w przekładzie Józefa Bielawskiego. Przykładowe zestawienie przekładów słowa *ittaqū* w tym ajacie: Bielawski: bójcie się Boga; Tarak-Buczacki: bójcie się Pana; Czachorowski: bójcie się więc Boga; Surdel: lękajcie się Boga; Berger: bójcie się Boga; Pickthall: keep your duty to Allah; Ali: fear Allah; Rodwell: fear God; Nicholson: fear you God; Hrbek: bojte se Boha; Bausani: obbedite a Dio; Verhoef: vreesst God; Paret: fürchtet nun Gott; Grigull: fürchtet Gott; Henning: fürchtet Allah; Bobzin: fürchtet Gott; Jakubowicz: bijties’ Allacha; Kraczkowski: bojties’ ze Allacha; Osmanov: straszities’ ze Allacha; Porokhowa: straszities’ Jego gniewa; Kazimirski: craignez le Seigneur; Hamidullah: craignez Allah; Blachère: soyez pieux envers Allah.

Taqwā to wrażliwość sumienia i delikatność uczuć, stała bojaźń (*hašya*), ciągła ostrożność i usuwanie cierni z drogi, z drogi życia, na której człowiek natyka się na ciernie pragnień i żądz, ciernie kaprysów i ambicji, ciernie strachów i trwóg, wreszcie ciernie fałszywych życzeń w stosunku do tych, którzy nie są w stanie ich spełnić, oraz fałszywych strachów w stosunku do tych, którzy nie mają siły ani pomóc ani zaszkodzić oraz dziesiątków innych cierni!¹⁸

Ten cytat ukazuje wieloaspektowość interesującego nas terminu, co możemy wyraźnie dostrzec we wszystkich klasycznych komentarzach do Koranu i innych dziełach teologicznych, na których opiera się w swojej „definicji” Egipcjanin. Dość wyraźnie pisze o tym (nie pomijając innych aspektów, ale to w niniejszym opracowaniu mniej mnie interesuje) Fahr ad-Dīn ar-Rāzī (1150-1210):

Wiedz, że *taqwā* to bojaźń (*hašya*). Rzekł Bóg na początku sury *Kobiety*: „Bójcie się waszego Pana” (*wa-ittaqu Rabbakum*; 4,1) i podobnie na początku sury *Pielgrzymka*. A w surze *Poeci* czytamy: „Oto powiedział im ich brat Noe: *A lā tattaqūna?*” (26,106) – to znaczy «Czy nie boicie się (*taḥšūna*) Boga?» Podobnie rzekli Hūd i Šāliḥ i Lot i Šu‘ayb do swoich ludów. W surze *Pajak* Abraham powiedział do swego ludu: „Czciście Boga! *Wa-ittaquhu*”, to znaczy «Bójcie się Go!» – *aḥšūhu*. [...] Wiedz, że prawda *taqwy* jest taka jak wspomnieliśmy i jest o niej mowa w Koranie. Oznacza ona z zasady czasem wiarę (*īmān*), czasem skrucę (*tawba*), po trzecie posłuszeństwo (*tā‘a*), po czwarte porzucenie grzechu (*ma‘ṣiya*), po piątę zaś uczciwość (*iḥlās*)¹⁹.

Podobnie aspekt strachu podkreślają też inni komentatorzy średniowieczni. Aṭ-Ṭabari (839-923) objaśnia (komentarz do ajatu 1 i 69), że *ittaqu Allāh* znaczy *ḥāfū Allāh*²⁰, a zatem odnosi czasownik *ittaqa* do hasłowego leksemu w słowniku Ibn Sīdy. Analogiczne wyjaśnienia znajdujemy np. w komentarzach ‘Alā ad-Dīna al-Baḡdādīego Al-Ḥāzina (1279/1280-1341) w odniesieniu do ajatów 56 i 69²¹ i Abū al-Fidy Ismā‘īla Ibn Kaṭīra (1300-1373) w ajacie 56²². As-Samarqandī (944-983) z kolei *ittaqu Allāh* z ajatu 1 wyjaśnia jako *aḥšū Allāh*²³ – stosuje zatem kolejny wyraz bliskoznaczny oznaczający „bać się”. Ibn Sīda objaśnia leksem *hašiya* po prostu jako *ḥawf*²⁴. We współczesnych rozważaniach teologów muzułmańskich znaleźć można rozmaite podejścia do zagadnienia. W rozdziale o strachu wobec Boga w książce *Emocjonalna strona islamu* Muḥammad

18 S. Qutb, *Fī zilāl Al-Qur‘ān*, §. 1, Al-Qāhira 2003, s. 39.

19 F.D. ar-Rāzī, *Mafātīḥ al-ḡayb*, §. 1, Bayrūt 1981, s. 23.

20 A.Ĝ. aṭ-Ṭabarī, *Ĝāmi‘ al-bayān ‘an ta‘wīl Al-Qur‘ān*, §. 11, Al-Ĝīza 2001, s. 24 i 247.

21 ‘A.D. al-Baḡdādī al-Ḥāzin, *Lubāb at-ta‘wīl fi ma‘ānī at-tanzīl*, §. 2, Bayrūt 2004, s. 321 i 328.

22 A.F.I. Ibn Kaṭīr, *Tafsīr Al-Qur‘ān al-‘Aẓīm*, §. 4, s. 78.

23 A.L. as-Samarqandī, *Tafsīr al-musammā Bahr al-‘ulum*, §. 2, Bayrūt 1993, s. 4.

24 A.H. ‘A. Ibn Sīda, *Al-Muḥaṣṣaṣ*, s. 354.

al-Ġazālī (1917–1996) w ogóle nie odnosi się do *taqwā*²⁵, natomiast ‘Umar al-Ašqar (1940-2012) w monografii na ten temat wyraźnie wskazuje na jednoznaczny komponent strachu przed Bogiem tkwiący w tym pojęciu²⁶.

Taqwā ma także szczególne znaczenie w sufizmie, mistycyzmie muzułmańskim, co szeroko omawia L. Lewisohn, a wśród klasycznych teoretyków sufizmu choćby Abū al-Qāsim al-Qušayrī (986-1072), który poświęcił temu terminowi/zjawisku odrębny rozdział w swoim słynnym traktacie ukazującym nie tylko mistyczne aspekty „bogobojujności”, ale również takie, na które wskazują uczeni muzułmańscy spoza tego kręgu²⁷.

Taqwā we wszystkich swoich aspektach, także rozumiana jako strach/lęk przed Bogiem, jest w islamie wartością pozytywną, w odróżnieniu od chrześcijaństwa, gdzie mówi się o lęku pozytywnym (bojaźń Boża) i lęku negatywnym, którego jednym z przykładów jest lęk przed Bogiem²⁸. W ogóle w odniesieniu do Boga strach (*ḥawf*) w religii muzułmańskiej jest nacechowany pozytywnie. Jak pisze M. al-Ġazālī:

strach przed Bogiem (*al-ḥawf min Allāh*) to emocja mająca swe źródło w doskonałym Jego poznaniu i pełni wiedzy o Nim i nie jest nieokreślonym strachem (*waḡal mubham*) o nieznanach celach i efektach. Strach to jasne uczucie wobec Najwyższego, Wszechwiedzącego Stwórcy, którego należy wielbić i oddawać mu należną cześć²⁹.

W omawianym tekście stosowany jest ‘strach’ w większości przekładów Koranu na języki europejskie. Skonsultowałem w tym celu 23 tłumaczenia na inne języki: polski, angielski, czeski, włoski, niderlandzki, niemiecki, ukraiński, rosyjski i francuski³⁰, i na przykład w przypadku ajatu 1. tylko trzy przekłady stosują znaczenie szersze: Pickthall: ‘keep your duty to Allah’; Bausani: ‘obbedite a Dio’; i Blachère: ‘soyez pieux envers Allah’. Podobnie jest w innych przypadkach. Warto przy tym dodać, że polscy tłumacze stosują zarówno słowo strach, jak i lęk, co w badaniach humanistycznych jest rozróżniane. Jednocześnie trudno byłoby stwierdzić, czy *taqwā* odpowiada bardziej ‘strachowi’ czy ‘lękowi’. Zwięzły przegląd stanowisk w tym zakresie daje Małgorzata Szatan³¹. Można odnieść wrażenie, że klasyfikacje przeprowadzone przez tę autorkę nie dadzą odpowiedzi na to pytanie w kontekście islamu i języka arabskiego, choć odnosi się ona także do teologicznego ujęcia bojaźni Bożej. Najogólniej rzecz ujmując, strach człowiek odczuwa wobec realnego

25 M. al-Ġazālī, *Al-Ġānib al-‘ātifī min al-islām*, Dimašq 2005, s. 219-224.

26 ‘U.S.’ A.A. al-Ašqar, *At-Taqwā. Ta’rifuhā wa-faḍluhā wa-mahdūrātuhā wa-qīṣaṣ min aḥwālīhā*, ‘Ammān 2012.

27 A.Q. al-Qušayrī, *Ar-Risāla al-Qušayriyya czyli Traktat o sufizmie*, tłum. J. Nosowski, Warszawa 1997, s. 122-125.

28 I. Mroczkowski, *Lęk. 2. Aspekt moralny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Lublin 2004, kol. 926.

29 M. al-Ġazālī, *Al-Ġānib al-‘ātifī*, s. 219.

30 Wszystkie zostały wymienione w bibliografii.

31 M. Szatan, *Strach a lęk w ujęciu nauk humanistycznych*, „Studia Gdańskie”, 31 (2012), s. 325-342.

zagrożenia, zaś lęk ma charakter abstrakcyjny, bezprzedmiotowy. Osobiście nie mam kompetencji, żeby określić Boga w takich kategoriach – naukowo nie da się, moim zdaniem, tego zrobić, ponieważ odczucia te mają charakter czysto subiektywny³². W związku z tym, dodatkowo wobec terminologicznego bogactwa arabszczyzny w kontekście strachu, odpowiedź na pytanie, czy *ittaqa* to bardziej ‘bać się/odczuwać strach’, czy też ‘lękać się’, jest praktycznie niemożliwa. Tu kwestie terminologiczne podane są wprost, więc można taką opinię wyrazić. Ale np. czy w przekładach niemieckich ‘Furcht’ i jego derywaty należy wiązać ze ‘strachem’ czy też ‘lękiem’ pozostaje pytaniem otwartym³³. Z kolei w przekładach angielskich z zasady tłumacze stosują leksem ‘fear’ i jego derywaty – zazwyczaj tłumaczy się to jako ‘strach’. Nie spotkałem się z użyciem przez tłumaczy słowa ‘anxiety’, znaczącego ‘lęk’.

3.2. *Irbāb*³⁴

Poniższa analiza terminu *irhāb*, wywodzącego się od rdzenia *r-h-b*, ma swój punkt wyjścia w ajacie 60 sury *Al-Anfāl*: „Przygotujcie przeciwko nim, ile możecie sił i konnicy, którymi moglibyście przerazić [*turbibūna*] wroga Boga”.

We współczesnym języku arabskim słowo *irhāb* oznacza ‘terroryzm’ i jednoznacznie wywodzi się od interesującego nas rdzenia. W ten sposób wchodzimy na obszar emocji polityki – polityki strachu³⁵. Jednakże dzieje tego pojęcia są skomplikowane i raczej niejasne. Z rdzeniem *r-h-b*, w odróżnieniu od poprzedniego, nie wiążą się zasadniczo w użyciu koranicznym znaczenia ściśle teologiczne, choć interesujące jest powiązanie z nim terminu *rubhān* – ‘mnisi, asceci, księża’ (w takim znaczeniu np. w 5,82). Nie jest to jednak przedmiotem niniejszych rozważań. W Koranie derywaty od tego rdzenia pojawiają się 13 razy, poza jednym wspomnianym wyżej, zazwyczaj w kontekście strachu; jeden raz chodzi o „strach przed Bogiem” (*rahbāniyya* – 57,27)³⁶. Również w tym przypadku,

32 Mówiąc o „strachu”, wchodzę niejako w kompetencje psychologii, w tym przypadku psychologii religii, której, jak słusznie pisze Bernhard Grom „nie wolno uprawiać ani [jako – przyp. M.M.D.] światopoglądowej krytyki religii, ani religijnej apologetyki”; por. B. Grom, *Psychologia religii*, tłum. H. Machoń, Warszawa 2019, s. 13.

33 Choć wydawać by się mogło, że popularniejszy jest w tym przypadku ‘Furcht’, w znanym podręczniku z zakresu psychologii religii jego autor, B. Grom, nie używa w ogóle terminu ‘Furcht’, stosując wyłącznie leksem ‘Angst’, w polskim przekładzie oddany jako ‘lęk’; B. Grom, *Religionspsychologie*, München 2007; tenże, *Psychologia religii*.

34 W przeciwieństwie do omówionej powyżej *taqwy* – *irhāb* to słowo, które nie pojawia się w Koranie.

35 Jedną z najnowszych pozycji związanych z tym zagadnieniem jest książka Anny Siewierskiej-Chmaj *Polityka strachu. Jak strach zabija demokrację*, Toruń 2023. Szerszy zasięg tematyczny obejmuje monografia Henryka Pietrzaka i Jerzego Gawrońskiego *Psychologia polityki*, Rzeszów 2012. Interesujące rozważania na temat „kultury strachu”, nawiązujące także do fenomenu terroryzmu, zawiera opracowanie Dominique’a Moisiego *Geopolityka emocji*, tłum. R. Włoch, Warszawa 2012.

36 E.M. Badawi, M. Abdel Haleem, *Arabic-English Dictionary*, s. 384-385. Por. także Lane, *An Arabic-English Lexicon*, vol. 3, s. 1167-1169.

podobnie jak przy leksemie *rubbān*, pojawiają się interpretacje związane z monastycyzmem, niezwiązane z tematem mojej analizy.

Ibn Sida wyjaśnia *rubb* przez *hawfi faz*³⁷. W kontekście strachu nie uwzględnia leksemu *irhāb*, nie istnieje on zresztą w żadnym klasycznym słowniku języka arabskiego, a to pozwala przypuszczać, że w dawnej arabszczyźnie takie słowo po prostu nie istniało, co jest niezwykle ważne w tym, co roboczo nazwałbym „teologią terroryzmu” praktykowaną przez niektóre skrajne ugrupowania muzułmańskie. Nie uwzględnia tego słowa także pierwszy nowożytny słownik języka arabskiego *Muḥīṭ al-muḥīṭ* autorstwa Buṭrusa al-Bustāniego (1819-1883) wydany w 1870 roku³⁸. Podobnie nie ma takiego leksemu w słowniku *Al-Munğid* z 1937 roku (wyd. 9; wyd. 1, 1908) Lūwisa Ma‘lūfa³⁹. Słownik ten, chyba najpopularniejszy do dnia dzisiejszego współczesny słownik języka arabskiego, ulega ciągłym uzupełnieniom. W wydaniu 17. z 2005 roku znajdujemy już określenie *irhābī*, co należałoby przetłumaczyć jako ‘terrorysta’. Tutaj autorzy używają już w definicji terminu *irhāb* (definicji tego leksemu nie ma), ale ma on znaczenie raczej kontekstowo historyczne – tak, jak rozumiano ‘terror’ w czasie rewolucji francuskiej:

Terrorysta (*irhābī*) – ten, kto używa terroru (*irhāb*) do zaprowadzenia swoich rządów; władza terrorystyczna (*al-ḥukm al-irhābī*): rodzaj władzy opierającej się na strachu i przemocy. Opierają się na niej rządy i ugrupowania rewolucyjne⁴⁰.

A zatem wydaje się, że tu nie mamy jeszcze do czynienia z jednoznacznym utożsamieniem określenia *irhāb* z tym, co my na Zachodzie nazywamy terroryzmem. Jednak widać to wyraźnie w algierskim *Dictionary of Political Science & International Relations Terms English-Arabic* ‘Āmira Mişbāha z 2006 roku: „terror – *irhāb*; terrorism – *irhāb*; terrorist – *irhābī*; terrorize – *yarḥab*”⁴¹. Tak czy inaczej widać wyraźnie, że jest to termin dwudziestowieczny, być może swego rodzaju kalka językowa z języka angielskiego⁴², co sugerują przekłady tego fragmentu Koranu na języki zachodnie (wzięte zostały te same przekłady, co powyżej). Bezpośrednio z ‘terrorem/terroryzmem’ wiążą się tylko niektóre

37 A.Ḥ.‘A. Ibn Sida, *Al-Muḥaṣṣaṣ*, s. 356.

38 B. al-Bustānī, *Muḥīṭ al-muḥīṭ. Qāmūs muṭawwal li-āl-luġa al-‘arabiyya*, Bayrūt 1987, s. 354.

39 L. Ma‘lūf, *Al-Munğid*, Bayrūt 1937, s. 286.

40 *Al-Munğid fi āl-luġa wa-āl-a‘lām*, Bayrūt 2005, s. 282.

41 ‘Ā. Mişbāh, *Qāmūs mustalahāt al-‘ulūm as-siyāsiyya wa-āl-‘alāqāt ad-duwālīyya inglizī-‘arabī / Dictionary of Political Science & International Relations Terms English-Arabic*, Al-Ġazā‘ir 2006, s. 258-259.

42 Chodzi o to, że w wielu angielskich przekładach rozmaitych tekstów arabskie słowa wywodzące się od rdzenia *r-b-b* tłumaczone są z wykorzystaniem słowa ‘terror’, co nie zawsze oznacza „terroryzowanie” we współczesnym znaczeniu politologicznym, ale zostało przejęte przez użytkowników języka arabskiego w sposób automatyczny.

przekłady angielskie omawianego wersetu oraz przekład włoski. Inne mówią o strachu lub przerażeniu⁴³.

Powyższa krótka analiza leksykograficzna wskazuje na komplikacje odnoszące się do współczesnego stosowania tego terminu zarówno na Zachodzie, jak i przez muzułmańskich terrorystów, szczególnie spośród tzw. dżihadystów⁴⁴, którzy twierdzą, że ich działania znajdują swoją religijną legitymację bezpośrednio w Koranie. Najważniejszy przy tym jest dla nich właśnie ajat 60 sury *Łupy*, który interpretują na swój sposób, dostosowując do usprawiedliwienia swojej zbrodniczej działalności⁴⁵.

W komentarzach koranicznych sytuacja przedstawia się jednak całkiem inaczej. Abū al-Layṭ as-Samarqandī pisze: „«Którymi moglibyście przerazić» – czyli postraszyć bronią”⁴⁶. U Ar-Rāzīego zaś czytamy:

„którymi moglibyście przerazić wroga Boga i wroga waszego”. Kiedy niewierni dowiedzą się, że muzułmanie są gotowi do *ǧihādu*, przygotowani do niego, że posiadają wszelkie uzbrojenie, to przestraszą się ich. Strach ten spowodować może kilka skutków. Po pierwsze, że nie wkroczą na teren „domeny islamu” (*dār al-islām*). Po drugie, jeśli ich strach wzrośnie, być może zobowiążą się do płacenia pogłównego (*ǧizya*)⁴⁷. Po trzecie, być może stanie się to dla nich powodem do przyjęcia prawdziwej religii. Po czwarte, że nie będą pomagać innym niewiernym. I po piąte: że stanie się to powodem do wzrostu chwały *dār al-islām*⁴⁸.

Abū ‘Abd Allāh al-Qurṭubī (1214-1273) tak to ujmuje: „«którymi moglibyście przerazić wroga Boga i wroga waszego» – to znaczy wystraszyć tym wroga Boga i wroga

43 Pełne zestawienie: Bielawski: przerazić; Tarak-Buczacki: przestrasz; Czachorowski: przerazić; Surdel: przerazić; Berger: przerazić; Ali: strike terror; Rodwell: strike terror; Pickthall: dismay; Nicholson: to terrify; Hrbek: zastrašili; Bausani: per terrorizare; Verhoef: uw vijand angst aanjagen; Paret: einzuschüchtern; Grigull: schrecken; Henning: in Schrecken zu setzen; Bobzin: zu erschrecken; Jakubowicz: naljakajete; Kraczkowski: ustrasztie; Osmanov: dieržať w strachie; Porokhova: ustraszať; Kazimirski: intimider; Hamidullah: afin d'effrayer; Blachère: effraieres.

44 Ogólną charakterystykę tego ruchu por. w F. Khosrokhavar, *Inside Jihadism. Understanding Jihadi Movements Worldwide*, London-New York 2016.

45 Interesującą analizę tego zagadnienia przeprowadza Aron Y. Zelin w *Jihadis and the Use of the Terms Terror, Terrorist, and Terrorism: A Contextual and Semantic Understanding from Islamic Tradition*, <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=revisoning> [dostęp: 4.08.2023]. Istnieje także wiele opracowań arabskich i muzułmańskich, które także sprzeciwiają się dżihadystycznemu rozumieniu *irbābu* w kontekście tradycji muzułmańskiej, por. np. E. Çapan, *Ataki samobójcze a islam*, w: *Terroryzm i zamachy samobójcze. Muzułmański punkt widzenia*, red. E. Çapan, tłum. J. Sander, Warszawa 2007, s. 67-68 (epub); ‘A.A. Ibn al-Kaylānī al-Awšif, *Al-Irbāb wa-āl-’unf wa-āt-taṭarruf fi daw’ Al-Qur’ān wa-ās-sunna*, Ar-Riyād 2004; Ğ. ‘A.W. Rāhī, *Mustalaḥ al-irbāb bayn ad-dalāla al-qur’āniyya wa-āl-inḥirāf al-’aqā’idī*, „Ahl al-Bayt”, 2015, ‘a. 17, s. 176-196.

46 A.L. as-Samarqandī, *Tafsīr*, s. 24.

47 Podatek płacony w państwie muzułmańskim przez wyznawców innych religii.

48 F.D. ar-Rāzī, *Tafsīr*, ǧ. 15, s. 192.

waszego spośród żydów, Qurayśytów i niewiernych Arabów⁴⁹. Analogicznie Ğalāl ad-Dīn as-Suyūfī (1445-1505): „którymi moglibyście przerazić wroga Boga i wroga waszego»: wystraszyć wroga Boga i wroga waszego⁵⁰.

Podobnie w komentarzach nowożytnych. W modernistycznym *Tafsīr al-Manār* Muḥammada ‘Abduha i Muḥammada Rašīda Riḏy (przełom XIX i XX wieku) czytamy:

Co się tyczy słów Najwyższego: „którymi moglibyście przerazić wroga Boga i wroga waszego” oznaczają one: przygotujcie przeciwko niemu co możecie ogólnie z sił wojennych – sprzętu i ekwipunku, jakiego potrzebują żołnierze oraz konnicę stacjonującą w miastach przygranicznych i na kresach państwa, aby wystraszyć tymi przygotowaniami – w miarę możliwości siły i koni – wrogów Boga i niewiernych, zgodnie z tym, co objawił swemu Posłańcowi. Wasi wrogowie to ci, którzy czają się na was w okopach i was atakują jak tylko nadarzy się okazja⁵¹.

Sayyid Quṭb w *Fī zilāl Al-Qur’ān* twierdzi: „Chodzi o wścążenie strachu i przerażenia w serca wrogów Boga, którzy są jednocześnie wrogami wspólnoty muzułmańskiej na ziemi”⁵².

A zatem i klasycy, i współcześni komentatorzy zgodni są co do tego, że *turhibūna* oznacza tu ‘przerazicie, wystraszycie’ i nie ma tu absolutnie mowy o przelewaniu krwi. Słusznie więc podsumowuje współczesny badacz turecki Ergün Çapan:

Ani w Koranie, ani też w sunnie i dziełach wyprowadzonych z tych obydwu źródeł islamu, nie stosuje się terminu *irhab* w znaczeniu odmiennym od objaśnionego wyżej. Stąd nic nie przemawia za tym, by używać tego terminu na określenie przestępców zabijających osoby niewinne w miejscach publicznych za pomocą bomb przywiązanych do ciała. Rozlew krwi, wzniesienie pożarów, powodowanie szkód w domach lub wobec wolności, szerzenie strachu, zaprowadzenia w społeczeństwach chaosu. Nie do zaakceptowania jest nadużywanie Koranu jako rzekomego dowodu wspierającego takie działania⁵³.

Tak się jednak dzieje, a Aron Y. Zelin przytacza na dowód wypowiedzi takich znanych dżihadystycznych przywódców, jak: ‘Abd Allāh ‘Azzām (1941-1989, jeden z założycieli Al-Ka’idy), Sayyid Imām aš-Šarīf (ur. 1950, jeden z ideologów Al-Ka’idy), Usāma Ibn Lādin i Abū Muṣ‘ab as-Sūrī (ur. 1958, teolog związany z Al-Ka’idą). Ich teksty są także szeroko wykorzystywane i propagowane przez ideologów i praktyków tzw. Państwa Islamskiego. Wszyscy oni są dumni, że są *irhābiyyūn*, a stosowanie *irhābu*⁵⁴ – tak, jak go

49 A.‘A.A. al-Qurtubī, *Al-Ğāmi‘*, ę. 10, s. 61.

50 Ğ.D. as-Suyūfī, *Ad-Durr al-munbatiq fī at-tafsīr al-ma‘lūr*, ę. 4, Bayrūt 2011, s. 84.

51 M. ‘Abduh i M. Rašīd Riḏā, *Tafsīr Al-Qur’ān al-Ḥakīm al-šāhīr bi-Tafsīr al-Manār*, ę. 10, Mišr 1368 h., s. 72.

52 S. Quṭb, *Fī zilāl*, ę. 3, s. 1544.

53 E. Çapan, *Ataki samobójcze a islam*, s. 48.

54 Usāma Ibn Lādin czasem mówił o terroryzmie, używając innego arabskiego terminu – *ru‘b* (‘przerazenie’), por. A.Y. Zelin, *Jihadis and the Use*, s. 5-6.

rozumieją – traktują jako przywiązanie do islamu, Koranu i jego nauczania. Ponieważ bez wątpienia uważają się za muzułmanów, tworzą jasny przekaz dla całego świata, że Koran nakazuje działania terrorystyczne. W rzeczywistości jest to jednak jedynie wytwór ich opanowanych religijnym fanatyzmem umysłów. Rzecz jasna byłoby cczą apologetyką twierdzenie, że Koran nic nie mówi o zabijaniu wrogów, ale sztandarowy dla dżihadystów werwet, o którym tu mowa, nic na ten temat nie mówi. W tym przypadku chodzi zdecydowanie o to, jak należy zwyciężać z zastosowaniem odpowiedniej taktyki, a nie o to, jak zabijać⁵⁵. Można nawet stwierdzić, że ajat ten ma charakter pokojowy, będąc muzułmańską praktyką „polityki odstraszenia”, znanej z okresu zimnej wojny⁵⁶. Dżihadysty starają się koraniczną „politykę odstraszenia” przekształcić w „politykę strachu”, niestety, dość skutecznie⁵⁷. Przyznać przy tym należy, że sura *Al-Anfāl* ze względu na swój kontekst historyczny, czyli pierwsze zwycięstwo muzułmanów nad bałwochwalcami, doskonale się nadaje do takich nadinterpretacji. W przypadku innych miejsc, gdzie mówi się o strachu z wykorzystaniem rdzenia *r-h-b*, takie manipulowanie faktami nie byłoby już tak łatwe.

Rzecz jasna nie ma już zapewne możliwości, żeby współczesny arabski termin *irhāb* powrócił do swoich prawdziwych źródeł, ale warto je znać i pamiętać o właściwych kontekstach historycznych tego określenia, a nie ulegać bezrefleksyjnie dżihadystycznej propagandzie i dezinformacji.

Zakończenie

Emocje rządzą ludzkim życiem, są obecne we wszystkich jego przejawach – w tym oczywiście w religii i polityce. W niniejszym studium, będącym wstępem do szerszej zakrojonych badań, wskazałem na dwa aspekty strachu i ich niejednoznaczność w samym tekście Koranu oraz na sposoby wykorzystywania tych niejednoznaczności – pozytywne (*taqwā*) i negatywne (*irhāb*). Analiza wykazała problemy, jakie z pojmowaniem tych terminów/zjawisk może mieć zarówno badacz z zewnątrz, jak i wierzący muzułmanin. Wykazała ona również, że w badaniach nad fenomenami obcych kultur konieczne są niejednokrotnie rozważania natury lingwistycznej w dziedzinach tak – zdawałoby się – odległych, jak religioznawstwo i nauki o polityce. Widać więc z tego, jak sędzę, jak istotne znaczenie mają badania transdyscyplinarne, które pozwalają, a nawet nakazują odwoływać się do

55 Por. M. Abdel Haleem, *Qur'anic 'jihad': A Linguistic and Contextual Analysis*, „The Journal of Qur'anic Studies”, 12 (2010), no. 1-2, s. 159-160; M. Abdel Haleem, *Exploring the Qur'an: Context and Impact*, London-New York 2017, s. 63.

56 W. Lorenz, *Odstraszanie. Strategia i polityka*, Warszawa 2021.

57 O terroryzmie w kontekście teorii polityki strachu pisze A. Siewierska-Chmaj w *Polityka strachu*, s. 170-178.

rozmaitych dziedzin nauki w opisywaniu, a przede wszystkim rozumieniu tego, co dzieje się lub działo dokoła nas.

Bibliografia

OPRACOWANIA

- Abdel Haleem M., *Exploring the Qur'an: Context and Impact*, London-New York 2017.
- Abdel Haleem M., *Qur'anic 'jihād': A Linguistic and Contextual Analysis*, „The Journal of Qur'anic Studies”, 12 (2010), no. 1-2, s. 147-166.
- ‘Abduh M., Rašid Riđā M., *Tafsīr Al-Qur‘ān al-Hakīm aš-šabīr bi-Tafsīr al-Manār*, ǧ. 10, Mişr 1368 h.
- Alexander S.C., *Fear*, in: *The Encyclopedia of the Qur‘ān*, vol. 2, Leiden 2002, s. 194-198.
- Ali A.Y. (trans.), *The Holy Qur‘ān with Full Arabic Text*, Beirut [s.a.].
- Arberry A.J. (trans.), *The Koran*, Oxford 2008.
- Al-Ašqar ‘U.S.‘A.A., *At-Taqwā. Ta‘rifuhā wa-fađluhā wa-mahđūrātuhā wa-qişaş min aħwālihā*, ‘Ammān 2012.
- Badawi E.M., Abdel Haleem M., *Arabic-English Dictionary of Qur‘anic Usage*, Leiden-Boston 2008.
- Bausani A. (trad.), *Il Corano*, Milano 2010.
- Berger R. (tłum.), *Koran*, Bydgoszcz 2021.
- Bielawski J. (tłum.), *Koran*, Warszawa 1986.
- Blachère R. (trad.), *Le Coran*, Paris 1957.
- Bobzin H. (Übers.), *Der Koran*, München 2012.
- Al-Bustāni B., *Muħiṭ al-muħiṭ. Qāmūs muṭawwal li-‘āl-luġa al-‘arabiyya*, Bayrūt 1987.
- Çapan E., *Ataki samobójcze a islam*, w: *Terroryzm i zamachy samobójcze. Muzulmański punkt widzenia*, red. E. Çapan, tłum. J. Sander, Warszawa 2007 (epub).
- Czachorowski M. (tłum.), *Koran*, Białystok 2018.
- Danecki J., *O słownikach klasycznego języka arabskiego. Uwagi na marginesie Wörterbuch der Klassischen Arabischen Sprache Manfreda Ullmanna*, „Semiosis Lexicographica”, 1 (1999), s. 13-21.
- Dziekan M.M., *The Categorisation of Emotions in the Classical Arabic Language. A Preliminary Lexicographical Study*, in: *Codes and Rituals of Emotions in Asian and African Cultures*, ed. N. Pawlak, Warszawa 2009, s. 63-81.
- Al-Ġazāli M., *Al-Ġānib al-‘atifi min al-islām*, Dimaşq 2005.
- Górska E., *Arabskie systemy leksykograficzne w VIII-XI wieku*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1989, nr 3-4, s. 313-319.
- Grigull T. (Übers.), *Der Koran*, Halle [1901].
- Grom B., *Psychologia religii*, tłum. H. Machoń, Warszawa 2019.
- Grom B., *Religionspsychologie*, München 2007.
- Hamidullah M., *The Battlefields of the Prophet Muhammad*, New Delhi 1992.
- Hamidullah M. (trad.), *Le Coran*, Al-Madinah Al-Munawwarah 1410 H.

- Haykal M.H., *The Life of Muḥammad*, [Burr Ridge] 1976.
- Al-Ḥāzin 'A.D. al-Baġdādī, *Lubāb at-ta'wīl fi ma'ānī at-tanzīl*, ę. 2, Bayrūt 2004.
- Henning M. (Übers.), *Der Koran*, Leipzig 1989.
- Hrbek I. (překlad), *Korān*. Praha 2000.
- Ibn Kaṭīr A.F.I., *Tafsīr Al-Qur'ān al-'Azīm*, ę. 4, Ar-Riyād 1997.
- Ibn al-Kaylānī al-Awṣif 'A.A., *Al-Irhāb wa-āl-'unf wa-āt-taṭarruffi daw' Al-Qur'ān wa-ās-sunna*, Ar-Riyād 2004.
- Ibn Sida A.H. 'A., *Al-Muḥaṣṣaṣ*, ę. 3, Bayrūt 1996.
- Izutsu T., *God and Man in the Qur'an. Semantics of the Qur'anic Weltanschauung*, Petaling Jaya 2008.
- Jakubowicz M. (překlad), *Koran*, Kyjiv 2017.
- Kazimirski A. (trad.), *Le Coran*, İstanbul 2007.
- Khosrokhavar F., *Inside Jihadism: Understanding Jihadi Movements Worldwide*, London-New York 2016.
- Kraczkowski I. (převod), *Koran*, Minsk-Rostov-na-Donu 1990.
- Lane E.W., *An Arabic-English Lexicon*, vols. 8, Edinburgh 1863.
- Lewisohn L., *Takwā*, in: *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 12, Supplement, Leiden 2004, s. 781-785.
- Lorenz W., *Odstrazanie. Strategia i polityka*, Warszawa 2021.
- Ma'lūf L., *Al-Munġid*, Bayrūt 1937.
- Matsumoto D., Juang L., *Psychologia międykulturowa*, tłum. A. Nowak, Gdańsk 2007.
- Miṣbāḥ 'Ā., *Qāmūs mustalahāt al-'ulūm as-siyāsiyya wa-āl-'alāqāt ad-duwaliyya inglīzī-'arabī / Dictionary of Political Science & International Relations Terms English-Arabic*, Al-Ġazā'ir 2006.
- Moīsi D., *Geopolityka emocji*, tłum. R. Włoch, Warszawa 2012.
- Mroczkowski I., *Lęk. 2. Aspekt moralny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Lublin 2004, kol. 926.
- Al-Munġid fi āl-luġa wa-āl-a'lām*, Bayrūt 2005.
- Nāṣir M.M., *Asmā' suwar Al-Qur'ān wa-faḍā'iluhā*, Ar-Riyād 1246 H.
- Nöldeke T., Schwally F., *Geschichte des Qōrāns*, Leipzig 1909.
- Osmanov M.-N.O. (převod), *Koran*, Sankt-Petersburg-Moskwa 2016.
- Paret R. (Übers.), *Der Koran*, Stuttgart 2014.
- Pickthall M.M. (trans.), *Holy Quran*, Karachi 1975.
- Pietrzak H., Gawroński J., *Psychologia polityki*, Rzeszów 2012.
- Porokhova I. (převod), *Koran*, Moskwa 2006.
- Al-Qabandī, *Mafātīḥ suwar Al-Qur'ān al-Karīm*, Al-Kuwayt 2017.
- Al-Qur'ān al-Karīm*, Al-Madīna al-Munawwara [s.a.].
- Al-Qurṭubī A. 'A.A., *Al-Ġāmi' li-ahkām Al-Qur'ān*, ę. 1, 10, Bayrūt 2006.
- Al-Quṣayrī A.Q., *Ar-Risāla al-Quṣayriyya czyli Traktat o sufizmie*, tłum. J. Nosowski, Warszawa 1997.
- Quṭb S., *Fi zilāl Al-Qur'ān*, ę. 1, 3, Al-Qāhira 2003.
- Rāhī Ġ. 'A.W., *Muṣtalah al-irhāb bayn ad-dalāla al-qur'āniyya wa-āl-inḥirāf al-'aqā'idī*, „Ahl al-Bayt”, 2015, 'a. 17, s. 176-196.
- Ar-Rāzī F. D., *Mafātīḥ al-ġayb*, Bayrūt 1981.
- Rodwell J.M. (trans.), *The Koran*, New York-London 1957.
- Russell J.A., *Culture and the Categorization of Emotions*, „Psychological Bulletin”, 110 (1991), no. 3, s. 426-450, <https://doi.org/10.1037/0033-2909.110.3.426>.

- As-Samarqandī A.L., *Tafsīr al-musammā Bahr al-'ulūm*, §. 2, Bayrūt 1993.
- Siewierska-Chmaj A., *Polityka strachu. Jak strach zabija demokrację*, Toruń 2023.
- Stachowiak L., Romaniuk K., *Bojaźń Boża*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1989, kol. 740-742.
- Surdel J. (tłum.), *Koran*, New Jersey 2011.
- As-Suyūṭī, Ğ.D., *Ad-Durr al-munbatīq fī ūt-tafsīr al-ma'ūr*, Bayrūt 2011.
- Szatan M., *Strach a lęk w ujęciu nauk humanistycznych*, „Studia Gdańskie”, 31 (2012), s. 325-342.
- Aṭ-Ṭabarī A.Ĝ., *Ĝāmi' al-bayān 'an ta'wīl Al-Qur'ān*, §. 11, Haġar Al-Ĝīza 2001.
- Aṭ-Ṭabarī A.Ĝ., *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa 'l-muluk)*, vol. 7: *The Foundation of The Community*, trans., annot. W.M. Watt, M.V. McDonald, New York 1987.
- Aṭ-Ṭabarī A.Ĝ., *Ta'riḥ al-rusul wa-āl-mulūk*, §. 2, Al-Qāhira 1961.
- Talbi M., *Ibn Sida*, in: *The Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition v. 1.1., Leiden 2001.
- Tarak-Buczacki J.M. (tłum.), *Koran*, Warszawa 1858 [reprint: Warszawa 1988].
- Verhoef E. (vert.), *De Koran*, Vught 2019.
- Al-Wāḥidī an-Naysābūrī A.H., *Asbāb an-nuzūl*, Ṣaydā-Bayrūt 2004.
- Watt W.M., *Muhammad at Medina*, Oxford 1956.

NETOGRAFIA

- Zelin A.Y., *Jihadis and the Use of the Terms Terror, Terrorist, and Terrorism: A Contextual and Semantic Understanding from Islamic Tradition*, <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=revisoning> [dostęp: 4.08.2023].

